

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

Ankara 2004

Hazinî'nin “Câmiu'l-Mürşidîn”

Adlı Eseri Hakkında

Dr. Seyfuddin REFÛDDÛN, Dr. Nadirhan HASAN

Özbekistan Fenler Akademisi Âlişir Nevaî Dil ve Edebiyat Enstitüsü

Ma'lumdur ki, Hoca Ahmed-i Yesevi hazretlerinin kurmuş olduğu Yesevilik tarikatı ve hikmet şiir ekolü pek çok kimse tarafından devam ettirilmiştir. Bunlardan biri XVI. yüzyılda yaşayan Ahmed Mahmud Hazinî el-Hisârî el-Mâverâünnehrî'dir.

Hazinî'nin hayatı ve eserleri, özellikle onun «*Cevâbiru'l-ebâr*» ve «*Menbâu'l-ebbâr*» adlı eserleri hakkında makaleler ve bir kitap hazırlanmıştır.¹ Yakında bu ulu mutasavvif ve mütefekkir sîmanın Berlin kütüphanesinde tek nüshası bulunan ve müellif istinsahı diye tahmin edilen «*Cami'ul-mürşidîn*» adlı yeni bir eseriyle tanıştık.

«*Cami'ul-mürşidîn*» müellifin diğer eserleri gibi Yesevilik gayeleriyle beslenen tarihî, ma'rifî, edebî ve menkâbevî karakterdeki nâdir bir eserdir.

Farsça yazılan bu eserin hacmi 114 varak olup, güzel nesh ta'lik hattında istinsah edilmiştir. Amerikalı Tasavvuf uzmanı Devin De Weese'in eser hakkındaki bazı fikirlerini hesaba katmazsak, bu eser ilim âleminde henüz tanınmamıştır.²

Hazinî'nin 1594 yıl, altmış yaşında (vefatına üç sene kala) yazmış olduğu bu kitap dört bölümden ibâret olup dört büyük tarikat; Hâcegan (Nakşibendiyye), Yeseviyye, Kübreviyye ve Aşkiyye silsileleri ile onların esasçıları, pir-u kâmillerine dair bilgiler verilir.

Eser hamd ve na'tlarla başlamaktadır. Hülefa-i râşidinin medhi, tasavvuf yolu ve âriflik meselelerinden de etraflıca bahs eder.

1 Prof. Ârif Osman, *Hazinî Cevâbiratı*, Taşkânt Akşami, 1998, 14 Ekim; Nadirhan Hasan, «Hazinî'nin Hayat ve Eseri Hakkında», *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1998, S. 1; Nadirhan Hasan, «Hazinî'nin 'Menbau'l-ebhar fi riya'zi'l-ebâr' Adlı Eseri Hakkında», *Özbek Dili ve Edebiyatı*, 2001, S. 1; Ahmed Mahmud Hazinî (Hayatı ve Eserleri). Taşkent, 2001.

2 Devin De Weese, «Sacred Places and Public Narratives: The Shrine of Ahmad Yassavi in Hagiographical Traditions of the Yassavi Sufi Order, 16 th-17 th Centuries», *The Muslim World*, 90/3-4 (Fall 2000), pp. 353-376.

2391 beyitten fazla şiir, nesrî beyanlar, âyet-i kerimeler, hadis-i şerifler, mu-tasavvıfların değerli sözleri, makaleler, çeşitli menâkıb ve rivâyetlerden oluşan bu eser nazım ve nesir numunesidir. Müellif tasavvuf erbâbı, şeyh, mürşid, sûfi, ârif, velilerin fikir ve mülâhazalarından faydalanarak iktibaslar yapar, irfanî meselelerin mâhiyetini derin derin açıklar.

Birinci bölüm, Fakriyye-Cehriyye (Yeseviyye) meşayihî hakkında olup, o «azizan-ı izzet âyin ve mürşidân-ı minnet karin, silsile-i pür gulgule-i fakriyye ve tarika-i pür velvele-i cehriyye ki, errekeşân-i kârânâ-i ışk ve dilâver-i zerreveşân-ı âfâtâb-ı fakr u fena» (53 v) diyerek Yeseviyye şeyhlerinin tarifiyle başlıyor. İlk bölümde Hazinî Yeseviyye yolunun kanun-kâidelerini telkin eden edip olarak ulu üstadı Ahmed-i Yesevî'yi tarif u tavsif ederek:

Yegane-i hama-yi afak u seyyid alevi,

Nişane-i dil-i uşşak Ahmed Yesevi...

Be bargah-i fena kutb-i yazdah Ahmed,

Buzurg-i mertebe o zinde ba beka-yi adab (ebed-?). (54 v)

(Tüm âfâkdaki yegâne seyyid Ahmed Yesevî hazretleri Ali evlâdından olup, âşiklar kalbinin nişanesidir. Fena bargahındaki on bir Ahmed içinde kutub, mertebesi ulu ve edeb ile diri idi). gibi sözlerle medhederken, Ahmed-i Yesevinin hayatı, faaliyeti ve tasavvufa ait fikirlerini geniş şerheder.

Kendisi de Yesevi şeyhi olan müellif, Yesevî makamı va silsilesini ayrıca vurgulamaktadır. «Sultanu'l-ma'nevî» (Yesevî) silsilesinin Yusuf Hemedanî Hz. yoluyla Hz. Ebu Bekir Sıddîk vasıtasıyla hem de Ebu Necib Suhreverdi yoluyla Hz. Ali vasıtasıyla her iki taraftan Hz. Muhammed aleyhisselama dayandığını belirtmektedir. Eserde Yeseviyye şeyhlerinin isimleri ve kesb u kârları hakkında da yeni bilgiler bulunmaktadır.

İkinci bölümde Hacegan (Nakşibendiyye) tarikati ve meşayihine yer ayrılmıştır. Hazinî bu tarikatın faziletleri ve erbabları dogrultusunda söz ederken, onların yolları sıddiklik ve zevk yolu olduğunu te'kidle söylemektedir. Hacegan ulularından Hoca Abdulhalik Gucduvanî, Bahauddin Nakşibend, Hoca Ubeydullah Ahrar, Mahdum-i A'zam gibilerin menkabeleri ve keşf u kerametlerine oldukça geniş yer verir.

Üçüncü bölüm Kübreviyye tarikati hakkındadır. Kübreviyye meşayihine da büyük hürmeti olan müellif bu sulûk sahiblerini «kibrit-i ahmer, kimya-yi ekber-gibi yüksek sıfatlarla medhettmektedir. Necmuddin-i Kübra Hz. tarafından kurulan Kübreviyye silsilesinden Şeyh Hacı Muhammed, Emir Abdullah, Şeyh Mahmud Mazdakanî gibi meşayihî anlatmaktadır. Aliyyu's-sani Emir Seyyid Ali Hemedanî'nin bâtın âlemi, sır ve nur konusundaki değerli görüşlerini beyan etmektedir.

Dördüncü bölüm Aşkiyye-yi Sıdkıyye tarikati ve erbabı hakkındadır. Müel-

lifin i'tirafına göre, bu sülûk meşayihî zevklerinin yüksekliğinden «Sıdkıyye», şevklerinin yüceliğinden ise «Aşkıyye» diye adlandırılmıştır. Muhammed Tabs, Üveys Karanî, Beyazid Bistamî, Ebul-Hasan Harakanî, Muhammed Cerirî, Ebu'l-Abbas Kassab Amilî, Ubeydullah Mihrab, Muhammed Pir, İlyas-ı Aşkî, Muhammed Sadık Keşî gibi zatları Aşkıyye'nin önderlerinden olarak gösteriliyor.

Müellif, kitabının te'lif sebebini izah ederken «Bir mü'min kulun gönlünü memnun etmek, onun kalbine sevinç bağışlamak ins u cinnin ibadetinden efdaldır.» (51 v) denilen hikmetli sözü delil getirip, eserinde öğütlerin çokluğu, onu okuyucuların zevk ve şevkle okuyup, yüksek değer verdiklerini fahr ile yazıyor. «Eğer ulu zatlar hakkında yazmasaydım, eserimin kıymeti olmayacaktı» diyor Hazinî.

Pir-i Türkistan (Yesevî) tarikatinin takipçileri hakkında söz ederken, Hazinî onların ilâhî dergâha yakın veliler olduklarını söylemekle beraber, mühim bir cihete dikkati çekiyor: Yesevî şeyhleri pend u nasihat (öğüt) tarzında hikmet yazmakta, kendilerine has tasavvufî, remzî-mecazî ıstılahlar kullanmakta olduklarını, şu yol ile kendi fikir gayelerini ifade ettiklerini kayd eder. Süleyman Bakirgani-Hakim Ata, Zengi Ata, Sadr Ata, Kemal Aykanî, Şemseddin Özgendî, Şeyh Hudaydad, Hâce Molla Kuhzarî, Derviş Şeyh, Molla Emin, Süleyman Gaznevi Buharî, Cemaleddin Kaşgarî, Seyyid Mansur Buharî gibi Yesevî zevâtının selâhiyetlerini anlatır. Meselâ, Kemal Aykanî'nin «hikmet ve sır hazinesi» olduğu, Şemseddin Özgendî'den ise hakikatlar, hikmetler miras kaldığı, onun bu konuda «münevver afitab» olduğu beyan ediliyor. Hatta Hâce Ubeydullah Ahrar gibi zatın zikr-i erreden te'sirlendiğini kaydediyor.

Hazinî'nin yazdığına göre, Ahmed Yesevî Türkistan'da mürşidlik ettiği çağlarda onun feyzinden, ilmî ma'rifî sohbetlerinden istifade etmek için dört iklimden hesabsız halâik akıp geldiği için Yesevî tekkesine «Acem Ka'besi» denmiştir.

Eserde rivayet edildiğine göre, Hz. Yesevî'nin dırası ile kıtlıkta kalan Buhara'dan fakirlik kalkar. Yine Ahmed Yesevî ve Abdulhalik Gucduvanî'nin manevî hizmetleri sayesinde «Kubbetu'l-İslâm» olan Buhara-i Şerif dünyada meşhur olur. Onların şerafetiyle Buhara'dan bid'at, dalâlet ve belâlar def olur, Ehl-i Sünnet i'tikadı gelişir, ma'murculuk, feravanlık-bolluga kavuşulur.

Hazinî Hz. Muhammed (s.)'in «Ümmetimden çıkan ulema Benî İsrail'in peygamberleri gibidir.» müjdesine ermiş zatlar olarak Mâverâünnehirli evliya ve ulemayı misal olarak gösterir. Ana yurduna olan sevgisinden Semerkand, Buhara, Harezmi, Taşkent va Hisar şehirlerini medheder.

Camiu'l-mürşidîn'in dikkate şayan daha mühim bir tarafı da, onda Yeseviyye ve Nakşibendiyye meşayihinin tarif u tavsifleri ile birlikte onları eğiten ve yetiştiren mukaddes şehirler hakkında etkili fikirler de yer almasıdır. Müellifin itirafına göre, eğer Semerkand iman-itikad genci (hazinesi) olsa, Buhara-i Şerif bahr-i irfandır.

*Ger Semerkand genc-i iman ast,
Var Buhara bahr-i irfan ast. (66 v)*

"Semerkand iman hazinesi olsa, Buhara irfan denizidir."

Bu iki beldeden bir çok ârif zat yetişmiştir. «Asrın nadiri» Ebu Hafs Kebir Buhara'da, Ebul-Leys Semerkandî Semerkand'da ilm u irfan ve eserleriyle Hanefiye mezhebini geliştirmiştir. Ahmed Yesevî Hz.nin ululuğu ve bereketlerinden dolayı Buhara va Yesi şehirleri dünyanın «gözü» oldu. Bu iki mübarek belde iki cihan saadeti mevcut, diye yazıyor Hazinî.

*Ez buzurg-i an şah-ı alevî,
Hazret-i Hoca Ahmed Yesevî,
Nurbahş-i cihan fakr u fena,
Kaddesallahu sirrabu ebeda.
Hast serdar-ı evliya-yı cihan,
Genc-i irfan u kutb-i Türkistan. (66 v)*

(Hazreti Ali neslinden olan Hoca Ahmed Yesevi cihana fakr-u fena nurunu sacti, onun kudsi sırları ebediyyen mukaddes olsun. Dünya velilerinin serdari, irfan hazinesi, Türkistan kutbu idi).

*Tarik-i hadi diger ta yeki kemal dıbad,
Tarik-i u ba kesir-i mayi visal dıbad...
Tarik-i silsile-i u feyzbahş-i şurangez,
Mudam ratl-u humu karbanaaş labrez. (72 v)*

(Hidayet edenin tarikati birisine kemal yolunu gösterirse, onun yolu insanlara visal şarabı sunar. Yesevi silsilesi feyz verici ve insanları şevklendiricidir. Onun cam ve humları muridler için daima dopdoludur). Onun meclislerinde aşk şarabı sunulur.

*Tulu'i cami şarabaş buvad tali'ai nur.
Vale şa'ş'aş şud zi şabpara mestur. (72 v)*

(Şarab camının parlamışı sanki nur tepeliğine benzer, lâkin onun parlamışından yarasa habersizdir. (yani bu pak yolun ziyasından gafil insanlar habersizdir). Bunun için ise:

*Kaseki kubl-i fena der du çeşm-i bud nakeşid,
Zi afitab u mah-i in tarik-i nur nadid. (72 v)*

(Kim gözüne fena sürmesini çekmezse, bu musaffa yolun güneşi ve ay nurunu göremez).

Hazinî kâmil insanlara uymak lazımlığını söylerken, «Huccetu'l-meşayih» Hz. Feriduddin Attar'ın aşağıdaki öğüdünü misal getirir: «Sûfileri sevmek, cennet anahtarıdır. Onlara kötülük eden lânete müstahaktır.» (98 v).

*Ez vücud-i hama cihan ruşen,
Her yake barbak-u zi bak mahzen. (100 v)*

(Onların vücudundan cihan parlar. Onların her biri berhak u Hak hazinesidir).

Eserde belirtilen Ahmed Yesevi hazretlerinin altmış üç yaşında yer altına girip yine 57 sene yaşadığına dair net tarih de Yesevî uzmanları için yeni, mühim bir malumattır.

Hazinî âlim, ârif, âşık zatları sadece tavsif ve övmekle yetinmiyor, belki onlara uyararak, her sahada onlardan ibret alarak, onlar gibi temiz hayat geçirmeğe davet ediyor:

*Pak gerdan batinat ez şekk-u zan,
Su-i dervişan azan pes kam zan.
Z-anki ber tuhmiki dibkan keşte,
Akibet babra azan bardeşte.
Dar zemin-i dil mayafken tuhm-i bad,
Ta narıyanad tura z-an nabl-i rad.
Har eger kare tu haristan şave,
Nar eger kare anaristan şave.
Şekk-u zannat tuhm-i kufr ast-u dalal,
Vey azan vaktiki yabad u kemal.
Kurb-i dervişan çu barane buvad,
Ku babaristane bostane ravad. (70 v)*

(Batınını şüphelerden temizle, sonra dervişler tarafına adım at. Çiftçi yere nasıl tohum atarsa, akibet onun meyvesini görür. Gönlün toprağına kötülük tohumunu atma, ta ki ondan inkâr ağacı yetişmesin. Eğer diken ekersen, dikenzar olur, eğer nar ekersen naristan olur. Senin şek şüphelerin dalâlet ve küfür tohumudur. Eğer onlar yetişse, kemal bulsa, senin hâline vay. Dervişlere yakınlık sanki yağmura benzer, çünkü yağmur dikenzara da, çimenzara (bahçe) de beraber yağar).

Hazinî Yesevî'nin bâtın âlemini büyük okyanusa kıyas eder ve «muhit-i a'zam» diye tavsif eder. Hakikaten, onun «muhit-i a'zam»ından susayan talibler içmişler...

Malum ki Tasavvufta velilerin kerameti mühim yer tutuyor. Hazinî de *Cami'ul-mürşidîn*'de evliyaların kerameti, özellikle de Ahmed Yesevî'yle ilgili kerametler üzerinde çok durur. Bunlardan biri Yesevî hikmetlerinde de tekrar-tekrar dile getirilen «hum-i aşk» ile bağlı olup, aşağıdaki şekilde telkin edilmiştir:

...Günlerden bir gün zikr-i erre vaktinde Ahmed Yesevi Hz. halifesi Hakim Ata'ya yönelerek: «Yar-biraderlerinin susağını zail eyle!» der. Şu anda zelzele olup, yerin ortasından fıırından çıkmış gibi nurlu ateş-renk su fişkırır ve onun şûlesi (aydınlığı) evi doldurur. Oradaki susayanlar o ateşli sudan içerler. Aşk ateşinden istifal eden müridler vecde gelib, kalb gözleriyle Allah'ın ceberût nurlarını müşahade ederler, kulaksız hâlde lahût surlarını işitirler... Suvsaşlan zâil olan tâliblerin bâtın âlemleri ma'mur ve münevver olur. Ahmed Yesevî mübarek ellerini ateş-

renk su fışkıran deliğe koyduğunda alevli su durur ve orada bir hum (ibrik) peyda olur. Ona HUM-I AŞK derler. Rindler, veliler, muhlisler ondan devamlı «feyz şarabı içerler ve cezbe meyhanesinde kendilerinden geçip hiram ederler» (72-73 v).

Hazinî eserinde Yeseviyye meşayihine karşı edebli davranmayı, mütevazi olmayı, aksi hâlde müridin zarara uğrayacağını te'kidle söylüyor: «Yeseviyye dergâhı öyle bir yücedir ki senin seviyen aşağı olsa yükseltecekler, eğer tekebbür-lük edersen, gayrete gelip seni aşağı duruma düşürecekler. Velâyet ehli kapısından edeble geç. Ta ki onların gayreti seni zir u zeber (alt üst) etmesin. Şeytanın işvesini kendine süs ziyet yapmayasın. Çünkü onun gamzesi ziyet değil, belki senin akl u fikrini bulandıran illettir. Kendine ve kusurlu aklına, ilmine inanma, gururlanma» (74 v).

Hazinî'nin eserinde başka kaynaklarda az bulunan bazı mühim malûmatlar de yer almıştır. Ahmed Yesevî'nin yer altına girmesi, çilehanesinin kuruluş tarihi, oğlu İbrahim'in ölüm hikâyesi, Abdulhalik Gucduvanî ve Hoca Arif Rivgerî'yle olan görüşmeleri bunlar cümlesindedir.

Hazinî Ahmed Yesevî'yle ilgili olarak Yusuf Hemedanî, Abdulhalik Gucduvanî, Hoca Arif Rivgerî, Bahauddin Nakşibend, Mahmud İncir Fagnevî, Seyyid Emir Külâl gibi Hâcegan ulularının tarifine ayrıca dikkat eder. Bu cümleden, Bahauddin Nakşibend tarifi şöyledir:

*Nakşibend-i nigarbane-i gayb,
Su-i binakş rebber-i bi rayb.
Halkra gaşte Ka'be hane-i o,
Hamara ser ber astana-i o.
Asmanaş buvad falak-i darat,
Kiblegab-i dua-i ebli necat.
Der miyan-i aizze an a'zam,
Hast bî-şak u rayb Isadam.
Belki İsa bibast hamdameaş,
Mayil-i hamdami-yu mabrameaş.
Z-an taleb kard az Huda-yi ciban,
Ki mara ham zi ummataş gerdan... (94 v)*

(Gayb nigarhanesinin nakş bağlayıcısı, şüphesiz bî-nakşlığa götüren rehberdir. Onun evi halkın Kâbesi oldu. Halk onun huzurunda baş eğiyorlar. O gezici felekler seması, necat ehlinin duasının kiblegâhıdır. O ulular içinde en ulusu ve şeksiz şüphesiz İsa nefeslidir. Bil ki İsa onunla hemdem olmayı istedi, mahrem olmaya mayil oldu. Onun için Allah'tan Hz. Muhammed (s.)'a ümmet olmayı istedi).

Nakşibendiyye pirllerinden Hoca Ubeydullah Ahrar hazretlerini de övgülerle dile alıyor:

*Menba-i ilm u ma'den-i esrar,
Bende-i bas - Hace-i Ahrar.
Zada ber bami arş dil-i birgah,
Hace-i Hacegan Ubeydullah.
Mürşid-i halk der usulu furu',
Halk ra z-an ba su-i ust rucu'. (94 v)*

(Has kul Hace Ahrar -ilim menbai, esrar ma'denidir. Dil arşınının damına (çatısına) çadır diken- hocalar hocası Ubeydullah'tır. Usûl ve furu' (büyük ve küçük hükümler) da halk ona müracaat eder).

Hazinî tasavvufî meselelere de, dünyevî muammalara de sūfiyane ve şairane bir nigâh atar, fikir ve duygularını edebî san'atlar, hayatî teşbihler ve mecazlar vasıtasıyla ifade eder. Nefs-i emmareye mübtelâ olan, ömrünü beyhûde sarf eden, hakikat yolunda kör olan kimse hakkında çok tesirli beyitler söyler. Meselâ:

*Ey tibi dest-i alem-i esrar,
Hezu ser der kamand-i dost dar.
Cend azin gafili-yu bibaberi,
Kabili-yu cabili-yu bi beseri.
Afıtabat biraft canib-i kob,
Az şebi gam mehuri andub.
Subh az dest raft-u şam rasid,
Nur gayib şudu zalam rasid.
Geşt tiramabu berg reht dirabt,
Sabra-i marg şud acayib sabt.
Raft abdi şabobu mevsimi kar,
Naşudi az hayat barburdar.
Gul şud az bostanu har bi mand,
Genc bardaşand-u mar bi mand.
Manda az karu kar nakarde,
Nabl der dana, gunca - der parde... (110 v)*

(Ey sırlar âleminden eli kuru kalan kişi, kalk ve başını dost tuzağına koy. Ne zamana kadar bu gafillik, bî-haberlik, tembellik, cahillik, körlük? Senin güneşin dağ arkasında battı. Sen gam gecesinden gussa (elem) çekiyorsun. Tan elden gitti, gam yetti. Nur gaib oldu, zulmet kapladı. Sonbahar gelip, ağaçlar yaprağını döktü. Ecel taşı çok sertleşti. Gençlik eyyamı ve iş mevsimi geçti. Sen hayattan nasibini alamadın. Bostanın gülü gitti, dikenini kaldı. Hazine gitti, yılanı kaldı. İşten kaldın. Ağaç tohumunda kaldı, gonca ise açılmayakaldı. Bu pazarda nasibe nasip olmadı, onu yolkesici aldı-gitti...)

Elbette, yukarıdaki satırları okuyan okuyucu ömür anlamı hakkında düşünmeye dalar, ayıklar (kendini uyarır). Aynı zamanda müellifin üslubu ve maharetinin kendine has olduğunu de sezmeğe mümkün. Hazinî hangi konuyu ele alır-

sa, ona âlimane ve şairane münasebetle yaklaşır. Esaslı ve tesirli fikirleriyle okuyucusunu müşahedeye davet eder, ona estetik zevk bağışlar.

«İş bu eserimi mürşidler hakkında tahkikat ve tedkikat neticesinde kaleme aldım. Tahminî, esassız sözleri yazmadım, ondaki malûmatları araştırarak, hakikatleri muayyenleştirerek, nazma dizdim.» diye yazıyor müellif. Hazinî'nin bu sözleri onun tedkikatçı, muhakkik bilim sahibi olduğuna delâlet eder.

Hazinî'nin Yeseviyye, Kübreviyye, Nakşibendiyye ve Aşkiyye tarikatlarından bahseden mezkur eseri hakkında kısaca bahsettik. Bu eserin başka kaynaklarla mukayese edilerek, müellif, yaşadığı dönem ve onun fikir-düşüncesi göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi lâzım. Eserdeki şiirler ve hikmetli sözlerin zahirî ve bâinî manalarını telkin etmek ve doğru hülâsalar çıkarmak, tasavvufî edebiyat, özellikle mezkûr tarikatlar adabı ve edebiyatı hakkında tasavvurumuzu zenginleştirir.